

Χάρης

ΚΕΙΜΕΝΑ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑΣ, ΧΩΡΟΤΑΞΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

ΤΕΥΧΟΣ
ISSUE 35

ΕΤΟΣ
YEAR 2022

ISSN: 1109-5008
e-ISSN: 2944-9847

Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής
Ανάπτυξης

Επιστημονικό Περιοδικό

αειχώρος

Διεύθυνση:

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης

Περιοδικό ΑΕΙΧΩΡΟΣ

Πεδίον Άρεως, 383 34, ΒΟΛΟΣ

<http://www.aeihoros.gr>

e-mail: aeihoros@uth.gr

ISSN: 1109-5008

e-ISSN: 2944-9874

Επιμέλεια έκδοσης: Εύη Κολοβού

Layout: Παναγιώτης Μανέτος

Σχεδιασμός εξωφύλλου: Γιώργος Παρασκευάς-Παναγιώτης Μανέτος

Πρέζα Ελισάβετ, Ασπρογέρακας Ευάγγελος	5
Η ολοκληρωμένη χωρική ανάπτυξη στο πλαίσιο της πολιτικής συνοχής 2014-2020: η περίπτωση της Ελλάδας	
Γουργιώτης Ανέστης, Σαραντάκου Ευθυμία, Στεφανή Φωτεινή, Χαϊνταρλής Μάριος	42
Χωρικός σχεδιασμός και τουριστική επιχειρηματικότητα: η περίπτωση των Περιφερειακών Χωροταξικών Πλαισίων	
Ασπρογέρακας Ευάγγελος	73
Ιεραρχία και αρχή της δεσμευτικότητας στο ελληνικό σύστημα χωρικού σχεδιασμού	
Ντάφλου Αικατερίνη	95
Κοινωνική πολιτική και κοινωνική καινοτομία: ο χώρος ως βάση για την κοινωνική καινοτομία	
Λινάκη Ελένη, Σερράος Κωνσταντίνος	122
Πρόταση δημιουργίας ενός πολυκριτηριακού συστήματος καταγραφής και αξιολόγησης των υλικών και άυλων πολιτιστικών πόρων ενός τόπου: η περίπτωση της Άνω Σύρου	

Κοινωνική πολιτική και κοινωνική καινοτομία: ο χώρος ως βάση για την κοινωνική καινοτομία

Ντάφλου Αικατερίνη

Διδάκτορας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Η κοινωνική καινοτομία (Social Innovation, SI) αποτελεί όλο και περισσότερο ένα σημαντικό ζήτημα στις συζητήσεις για τη μεταρρύθμιση της κοινωνικής πολιτικής. Παρόλο που δεν υπάρχει συναίνεση για τον όρο «κοινωνική καινοτομία», φαίνεται ωστόσο ότι μέσα από τις διαφορετικές παραλλαγές που μπορεί να πάρει είναι παρούσα σε σειρά πρωτοβουλιών για την καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, στις πολιτικές για την ενεργό και υγιή γήρανση. Κυρίως, όμως, είναι παρούσα στην καθημερινή σχέση του πολίτη με τον τόπο κατοικίας του.

Στο άρθρο αυτό θα αναλυθούν αρχικά ορισμένοι από τους λόγους στους οποίους βασίζεται το σχετικό ενδιαφέρον και αφορούν στη διευκρίνιση της έννοιας της κοινωνικής καινοτομίας, δίνοντας ιδιαίτερη προσοχή σε χαρακτηριστικά όπως η εδαφική οργάνωση και η συμμετοχικότητα των πολιτών. Αναζητώντας τη σχέση της κοινωνικής καινοτομίας με το κοινωνικό, πολιτικό και χωρικό πλαίσιο από το οποίο προέρχεται θα δοθεί έμφαση στα ευρύτερα πλαίσια που επηρεάζουν τόσο πολύ την περαιτέρω ανάπτυξή της.

Επειδή οι κοινωνικές καινοτομίες υποκινούνται σε σημαντικό βαθμό από τη συμμετοχή πολιτών, θεωρούμε ότι το επίπεδο που επηρεάζεται από τις πολιτικές κοινωνικής καινοτομίας ποικίλλει, αφορά κυρίως τις τοπικές δομές κι έχει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά όπως άλλωστε και η εδαφική οργάνωση του συστήματος κοινωνικής πολιτικής.

Λέξεις κλειδιά

Κοινωνική πολιτική, Κοινωνική καινοτομία, Τοπικότητα

Social policy and social innovation: space as the basis for social innovation

Abstract

Social Innovation (SI) is an increasingly important issue in Social Policy reform debates. Although there is no consensus on the term "social innovation", it seems that through the varied options it can take, it is present in a number of initiatives to combat poverty and social exclusion in active and healthy and aging policies. But most of all it is present in the daily relationship of the citizen with his place of residence.

This article aims to present some of the reasons that cause this interest, with particular attention to features such as territorial organization, outlined. Looking at the relationship between social innovation and the social, political and spatial context from which it is derived, the broader contexts that influence so much its further development will be emphasized.

Because social innovations are largely driven by the involvement of citizens, or other groups, we find that the level affected by social innovation policies varies mainly with local structures and has particular features such as the territorial organization of the Social Policy system.

Keywords

Social Policy, Social Innovation, Localities.

1. Ορίζοντας την κοινωνική καινοτομία

Η έννοια της καινοτομίας έχει μακρά ιστορία. Σε αναφορές του Joseph Schumpeter (Schumpeter, 1976) αλλά και πολύ νωρίτερα του Μακιαβέλι υποστηρίζεται ότι «τα ανθρώπινα δημιουργήματα είναι πάντα σε κατάσταση ροής» (Mulgan, 2006· Neumeier, 2012· Bosworth et al., 2015a), σκιαγραφώντας έτσι μια ορισμένη κοινωνικοοικονομική και συλλογική διαδικασία, που επιδιώκει τη βελτίωση, την ανάπτυξη, την παραγωγικότητα και την οργανωτική αποτελεσματικότητα. Για τους θεωρητικούς αυτούς η καινοτομία είναι η εφαρμογή ιδεών, εφευρέσεων και επιστημών με σκοπό τη χρηστικότητα των εφαρμογών.

Οι αναφορές για την κοινωνική καινοτομία είναι μεταγενέστερες όπως επισημαίνουν πολλοί επιστήμονες, και κάθε ερμηνεία της αντανακλά μια περισσότερο ή λιγότερο κριτική στάση απέναντι στη λειτουργία της κοινωνίας (Bock, 2016). Σχεδόν όλοι συμφωνούν ότι οι σχετικές προσπάθειες της αποσαφήνισης της καταδεικνύουν την πολυπλοκότητα ορισμού της κοινωνικής καινοτομίας (Nicholls, 2013· Caulier-Grice et al., 2012· Phills et al., 2008· Unger, 2015). Ωστόσο, η ένταση στη χρήση της έννοιας χρονικά συνδέεται με την οικονομική κρίση. Σύμφωνα με τη ρητορική αυτή, η κοινωνική καινοτομία αποτελεί μια παράμετρο πολιτικής που κέρδισε σε δημοτικότητα εξαιτίας αφενός των παθογενειών της δημόσιας διοίκησης (Harris & Albury, 2009) και αφετέρου λόγω της αυξανόμενης κοινωνικής και πολιτικής συναίνεσης σχετικά με εστιασμένες κοινωνικές προκλήσεις (δημογραφική γήρανση κ.λπ.). Προέκταση της λογικής αυτής ερμηνεύει την κοινωνική καινοτομία ως το αποτέλεσμα της κατάργησης του κράτους πρόνοιας και της επιστροφής στα παραδοσιακά μοντέλα αμοιβαίας βοήθειας (Bock, 2016).

Η βιβλιογραφία προσφέρει πολλούς ορισμούς της κοινωνικής καινοτομίας, την οποία παρουσιάζουν κυρίως ως πρακτική που δίνει έμφαση στην κοινοτική τοπική ανάπτυξη (community-led local development, CLLD), (European Commission, 2014b) και τις συνεργατικές μαθησιακές διαδικασίες (Neumeier, 2012). Σύμφωνα με τον Bosworth (Bosworth et al., 2015b) ωστόσο η βιβλιογραφία αυτή είναι γεμάτη με αναφορές που έχουν ανάγκη ένα σωστό εννοιολογικό ή μεθοδολογικό πλαίσιο, μεγαλύτερη σαφήνεια και περισσότερο θεωρητικό και εμπειρικό έργο. Αφετηρία των ορισμών αυτών είναι ότι η κοινωνική καινοτομία θεωρείται πρόταση για σειρά κοινωνικών προβλημάτων. Στη βάση αυτή η κοινωνική καινοτομία χρησιμοποιείται ως μια, μάλλον, ευέλικτη και διφορούμενη λέξη, αν όχι ως μια αμφισβητούμενη έννοια, καθώς συχνά οι διαφορετικοί ορισμοί είναι σκόπιμα «μπερδεμένοι» (Bock, 2016).

Παρά τη σχετική ασάφεια, όμως, αναγνωρίζεται ότι ο όρος κοινωνική καινοτομία περιλαμβάνει συνήθως τους ακόλουθους τρεις περιορισμούς (Bock, 2016):

- Πραγματοποιείται σε ένα κοινωνικό πλαίσιο, δηλαδή είναι κοινωνικά, πολιτισμικά και εδαφικά ενσωματωμένη διαδικασία.
- Περιγράφει μια αλλαγή στις κοινωνικές σχέσεις, καθώς και στα πρότυπα και στις αξίες, αλλά αναγνωρίζει ότι δεν είναι όλες οι καινοτομίες «κοινωνικά υπεύθυνες» να περιγράψουν μια αντίστοιχη διαδικασία.
- Συνδέει την κοινωνική καινοτομία με την καινοτόμα διοίκηση και διακυβέρνηση ως προαπαιτούμενο μέσο για να αποδώσει.

Κάθε κοινωνική καινοτομία έχει, υπό την έννοια αυτή, τρεις διαστάσεις, οι οποίες είναι κοινές σε κάθε περίπτωση (Moulaert et al., 2005): **(i) περιεχόμενο:** απάντηση, δηλαδή, σε ανεκπλήρωτες κοινωνικές ανάγκες που δεν ικανοποιήθηκαν από την αγορά ή από το κράτος, **(ii) διαδικασία:** οδηγεί σε αλλαγές στις κοινωνικές σχέσεις όσον αφορά την ισότητα των ευκαιριών, την κοινωνική δικαιοσύνη και την αυτονομία των πολιτών, στην προώθηση της ένταξης και της κοινωνικής συνοχής, **(iii) ενδυνάμωση:** προωθεί την αύξηση της κοινωνικής και πολιτικής ικανότητας των πολιτών και της αντίστοιχης πρόσβασης, στοιχεία που απαιτούνται για την κάλυψη των αναγκών και τη συλλογική κοινωνική συμμετοχή στις δημόσιες πολιτικές.

Υπό την έννοια αυτή, η κοινωνική καινοτομία εστιάζει στην προσπάθεια, στη μέθοδο αλλά και στο αποτέλεσμα. Ως κοινωνική διαδικασία προκύπτει από μια κοινωνική ανάγκη (Neumeier, 2012) την οποία καλείται να αντιμετωπίσει, αλλά είναι σχετική ως προς το περιεχόμενο έννοια. Η σχετικότητα του περιεχομένου της συνδέεται με το γεγονός ότι οι κοινωνικές καινοτομίες δυναμικά συνεπάγονται αλλαγή βημάτων πέρα και έξω από κάθε προηγούμενη πρακτική, η οποία συνεπάγεται ουσιαστικά μετατόπιση του άξονα του «θεμελιώδους μετασχηματισμού» (paradigm shift) (Hartley, 2014). Έτσι, καινοτομία σημαίνει όχι απλώς να κάνουμε το ίδιο πράγμα καλύτερα, αλλά να κάνουμε τα πράγματα διαφορετικά ή να κάνουμε διαφορετικά πράγματα, προσαρμοσμένα στα εκάστοτε παραλλαγμένα κοινωνικά δεδομένα.

Η κοινωνική καινοτομία, λοιπόν, περιλαμβάνει μια απλή και συνοπτική ιδέα: εφαρμογή πολιτικής (Mulgan et al., 2007). Ως εκ τούτου, η διαδικασία της κοινωνικής καινοτομίας και η πρακτική της εφαρμογή μπορεί να γίνουν γενικά αντιληπτές ως αλλαγή στις στάσεις, τη συμπεριφορά ή τις αντιλήψεις ομάδας ανθρώπων, που οδηγούν σε νέους και βελτιωμένους τρόπους συνεργατικής δράσης που εξ ορισμού είναι ποικίλοι.

Η καινοτομία συνεπάγεται, έτσι, αλληλεπιδράσεις μεταξύ των κοινωνικών καινοτομιών και άλλων διαδικασιών (π.χ. τεχνικής) καινοτομίας και αλλαγής. Η **θεωρία της πρακτικής** (Shove et al., 2012), ως εννοιολογική βάση των «κοινωνικών πρακτικών», παρέχει το πλαίσιο για να τονιστεί η πολυδιάστατη ενσωμάτωση μεμονωμένων, δομικών, πολιτισμικών και τεχνικών στοιχείων. Από αυτή την άποψη, η καινοτομία μπορεί να

θεωρηθεί ως η «συνεξέλιξη καινοτομιών σε υλικά τεχνουργήματα, κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, οργανωτικές και θεσμικές αναδιαμορφώσεις, ενώ ταυτόχρονα λαμβάνει υπόψη τις εξελίξεις σε συλλογικές και ατομικές αξίες, ηθικές ερμηνείες, τρόπους ζωής, κοινωνικό κεφάλαιο, δραστηριότητες του σώματος, συναισθήματα ή γνώση» (Rauschmayer et al., 2015). Με τον τρόπο αυτό, η κοινωνική καινοτομία ενσωματώνει την κοινωνική αξία (social value), προκαλεί, αλλάζει ή αντικαθιστά κυρίαρχους θεσμούς στο κοινωνικό πλαίσιο (Haxeltine et al., 2016).

Οι κοινωνικές καινοτομίες αμφισβητούν/αλλάζουν/αντικαθιστούν υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις και πρακτικές, πρωτίστως με τη συμπαραγωγή νέων κοινωνικών σχέσεων που περιλαμβάνουν νέους τρόπους δράσης, οργάνωσης, διαμόρφωσης και γνώσης.

Άρα οι κοινωνικές καινοτομίες είναι καινοτομίες κυρίως κοινωνικές τόσο με τους σκοπούς τους, όσο και με τα μέσα τους (Murray et al., 2010). Αυτό ακριβώς είναι που διακρίνει την κοινωνική από την επιχειρηματική καινοτομία, δεδομένου ότι το κέρδος per se δεν είναι η πρωταρχική επιταγή της, αλλά η αλλαγή της κοινωνικής πρακτικής στην απαρχή των κοινωνικών προβλημάτων.

Αυτός ο εστιασμένος ορισμός, που έχει γίνει γενικά αποδεκτός, βρίσκεται στο επίκεντρο της ευρωπαϊκής και όχι μόνο πολιτικής (BEPA, 2011· Murray et al., 2010).

Με άλλα λόγια, κατά τη γενικότερη παραδοχή η κοινωνική καινοτομία περιγράφει το αποτέλεσμα, την υπηρεσία ή το μοντέλο που αναπτύσσεται (Mulgan et al., 2007) και ξεκινά από συνεργασίες. Γι' αυτό και είναι σημαντικό ως κοινωνική διαδικασία να είναι συνεκτική παρά ανταγωνιστική (BEPA, 2011). Το γεγονός αυτό εξηγεί γιατί οι κοινωνικές καινοτομίες παράγονται συχνά μέσα σε κοινωνικά δίκτυα και όχι σε συγκεντρωτικές δομές (Murray et al., 2010), αντιμετωπίζοντας έτσι —δύνητικά καλύτερα— τα κοινωνικά αιτήματα που παραδοσιακά δεν αντιμετωπίζονται από την αγορά ή τα υπάρχοντα θεσμικά όργανα και απευθύνονται σε ευάλωτες ομάδες της κοινωνίας (Terstriep et al., 2015).

Κατά μια άλλη εκδοχή (Moulaert, 2009) οι κοινωνικές καινοτομίες μπορούν να κατανοηθούν μόνο μέσω της κατανόησης του εδαφικού και πολιτιστικού περιβάλλοντός τους, θέση χρήσιμη ως βάση, ιδιαίτερα για τη διερεύνηση του ρόλου της καινοτομίας στη δημιουργία απαντήσεων στις δημογραφικές προκλήσεις και τη συνοχή της κοινότητας σε συγκεκριμένα χωρικά πλαίσια. Το εδαφικό και πολιτιστικό περιβάλλον διαμορφώνει ανάλογα την κοινωνική καινοτομία ως περίπλοκη διαδικασία μέσω της οποίας δεν εισάγονται μόνο νέα προϊόντα, υπηρεσίες ή προγράμματα, αλλά οδηγεί σε βαθιά αλλαγή στις καθημερινές ρουτίνες, τις ροές των πόρων, τις σχέσεις δύναμης ή τις αξίες στο σύστημα που επηρεάζεται από την καινοτομία (Westley, 2010).

Αυτή είναι εξάλλου η βασική πτυχή που έχουν επισημάνει πολλοί συγγραφείς που συνδέουν την κοινωνική καινοτομία με «νεο-ενδογενείς» διαδικασίες, δηλαδή με την πρακτική χάραξη της πολιτικής που θεωρητικά μπορούν να δημιουργήσουν πιο βιώσιμα συστήματα τοπικής στήριξης βασισμένα στη συνεργασία (είναι χαρακτηριστική η περίπτωση του Bolsa de Terras, Land Exchange¹ στην Πορτογαλία· Bittencourt, 2016).

Με τον τρόπο αυτό, τόσο η τοπική εδαφική εμβέλεια, όσο και τα ευρύτερα δίκτυα αποτελούν σημαντικούς παράγοντες επιτυχίας για την κοινωνική καινοτομία, η οποία λειτουργεί ουσιαστικά ως μια ενδογενής κοινοτική διαδικασία ανάπτυξης. Οι διαδικασίες αυτές θεωρούνται κοινωνικά καινοτόμες, διότι εξαρτώνται από τη δημιουργία νέων κοινωνικών σχέσεων, θεσμών και μορφών διακυβέρνησης, καθώς επίσης και ότι αντιμετωπίζουν την ανισότητα και τον κοινωνικό αποκλεισμό στον μικροχώρο (τόπο-δήμος) με προγράμματα που σχηματίζονται στα ειδικότερα χωρικά πλαίσια.

Η θέση αυτή μας βοηθά να συνδέσουμε την κοινωνική καινοτομία με τον τόπο και την κοινωνική πολιτική, καθώς από τη μεταξύ τους αλληλεπίδραση μπορεί να προκύψει ένα σύστημα κοινωνικής πρόνοιας που μπορεί να θεωρηθεί ως «περιφερειακά πλαισιωμένο» (Kazepov, 2010· Barberis et al., 2010) και επηρεάζεται σημαντικά από αυτό που ορίστηκε στη σχετική βιβλιογραφία ως «μεθοδολογικός εθνικισμός» (Jeffery, 2008). Στη βάση του «μεθοδολογικού εθνικισμού», η εδαφική διάσταση της κοινωνικής πολιτικής περιλαμβάνει τις τοπικές αρχές ως παράγοντα του κοινωνικού κράτους (Brenner, 2009), δίνοντας έμφαση στον ρόλο της τοπικής αυτοδιοίκησης στον τομέα των κοινωνικών υπηρεσιών (Ferrera, 2005). Από τη δεκαετία του '70, εξάλλου, η στρατηγική αυτή καθιερώθηκε ως «από την κορυφή προς τα κάτω» μεταβίβαση σημαντικών αρμοδιοτήτων, μεταξύ των οποίων η χρηματοδότηση και η παροχή των κοινωνικών υπηρεσιών από τα χαμηλότερα επίπεδα της διαδικασίας λήψης αποφάσεων (την τοπική αυτοδιοίκηση) και θεωρείται ότι έχει μειώσει σημαντικά την υπεροχή των εθνικών κρατών στον τομέα αυτό (Weaver, 1998· Thorslund et al., 2000). Η στρατηγική αυτή ανάγκασε ή βοήθησε τα τοπικά δίκτυα (άτυπα ή/και τυπικά) να διαδραματίσουν πρωταρχικό ρόλο στην ανάπτυξη τοπικά προσαρμοσμένων κοινωνικών υπηρεσιών που δυνητικά ανταποκρίνονται καλύτερα στις ανάγκες των τοπικών κοινοτήτων (Greer, 2009· Kazepov, 2010) και ευνοούνται από την τοπικότητα της διακυβέρνησης.

¹ Το Land Exchange είναι ένα παράδειγμα κοινωνικής καινοτομίας που ξεκίνησε στο Sever do Vouga της Πορτογαλίας τον Απρίλιο του 2013 με αρχικό στόχο την αντιμετώπιση της ανεργίας αλλά και τη διαχείριση του προβλήματος της ερήμωσης της υπαίθρου και της εγκατάλειψης της γης. Το καινοτόμο αυτό έργο ξεκίνησε ως τοπικό, αλλά σήμερα αποτελεί τμήμα της εθνικής δημόσιας πολιτικής, με το όνομα “Bolsa Nacional de Terras”.

Εξάλλου, κάθε κοινωνική καινοτομία λειτουργεί στη βάση της ως πολιτική SIMPACT²: ως τέτοια, η κοινωνική καινοτομία αποτελεί για την κοινωνική πολιτική (Mulgan et al., 2007):

- πολιτική που έχει χρησιμότητα στα πλαίσια του οικονομικού θεμελίου της καινοτομίας,
- πρακτική αντιμετώπιση των κοινωνικών αναγκών που απασχολούν τις πιο αδύναμες κοινωνικές κατηγορίες, ειδικότερα δε τις περιθωριοποιημένες και ευάλωτες ομάδες της κοινωνίας.

Ο Moulaert εξηγεί, ωστόσο, ότι δεν είναι όλα τα τοπικά πλαίσια ικανά να «καλλιεργήσουν» την κοινωνική καινοτομία (Moulaert et al., 2005). Γι' αυτό και η κοινωνική καινοτομία για εκείνον συσχετίζεται συχνότερα με τον τόπο, επειδή η πληθυσμιακή πυκνότητα λειτουργεί ως καταλύτης για εναλλακτικές λύσεις. Έτσι, η κοινωνική καινοτομία ορίζεται (Moulaert, 2013) ως «καινοτομία στις κοινωνικές σχέσεις [...] όχι μόνο συγκεκριμένες ενέργειες αλλά και [...] αποτέλεσμα δράσεων που οδηγούν σε βελτιώσεις στις κοινωνικές σχέσεις, τις δομές διακυβέρνησης, μεγαλύτερη συλλογική ενδυνάμωση και ούτω καθεξής». Πέρα από τα επιχειρήματα του Moulaert, αρκετοί συγγραφείς εστίασαν την προσοχή τους στις διαδικασίες της καινοτομίας ως πολιτικών που φαίνεται να αφορούν στην κοινωνία στο σύνολό της ως στρατηγική «αυτοθεραπείας», που κατευθύνεται (και υποστηρίζει τη δημιουργία του) από το τοπικό κοινωνικό κεφάλαιο. Ακριβώς γι' αυτό τον λόγο, η κοινωνική καινοτομία δεν έχει καθορισμένα όρια στο βαθμό που εκφράζει και αφορά στην «κοινοτική ικανότητα» (Bock, 2016· Bosworth, 2012· Bosworth, et. al., 2015a, · 2015b· Mulgan, 2006· Ray, 2006), η οποία σε κάθε περίπτωση δεν είναι καθορισμένη και όχι πάντα με σταθερή απόδοση.

Συχνά, ωστόσο, όπως φαίνεται από την ανασκόπηση της βιβλιογραφίας και των εθνικών πλαισίων, η κοινωνική καινοτομία συγχέεται με την κοινωνική επιχειρηματικότητα / επιχείρηση, αφού η όποια αλληλεπικάλυψη υπάρχει μεταξύ τους δημιουργεί σύγχυση (Mulgan, 2006). Στη βάση αυτή πρέπει να διακριθεί η λειτουργία της κοινωνικής καινοτομίας ως πολιτικής που εστιάζεται σε προβλήματα που είναι τοπικά και της καινοτόμου πολιτικής που αφορά σε σχεδιασμένες στρατηγικές υποστήριξης στα διαφορετικά επίπεδα διακυβέρνησης.

2 Το χρηματοδοτούμενο από την ΕΕ πρόγραμμα SIMPACT (Ενίσχυση των επιπτώσεων της κοινωνικής καινοτομίας στην Ευρώπη μέσω οικονομικών βάσεων) υπογράμμισε την ανάγκη για ενδυνάμωση και (επαν)ένταξη των περιθωριοποιημένων και ευάλωτων ομάδων στην κοινωνία. Η κοινωνική καινοτομία σύμφωνα με το πρόγραμμα αυτό αναφέρεται σε (νέους) συνδυασμούς ιδεών και μορφών συνεργασίας που υπερβαίνουν τα καθιερωμένα θεσμικά πλαίσια με αποτέλεσμα την ενδυνάμωση και συμμετοχή των ευάλωτων ομάδων είτε στη διαδικασία της καινοτομίας είτε ως αποτέλεσμα αυτής.

Ακριβώς επειδή η φύση της κοινωνικής καινοτομίας φαίνεται να είναι αναπόφευκτα μια απάντηση στον χώρο που καθορίζει και καθορίζεται τόσο από τις δομές τοπικής διακυβέρνησης, όσο και από την τοπική κοινωνική πολιτική, η προσπάθεια αυτή είναι εξίσου δύσκολη με τον ορισμό της κοινωνικής καινοτομίας. Εξάλλου, στο πλαίσιο της δημόσιας πολιτικής, η κοινωνική καινοτομία περιγράφει μια ποικίλη και διαφορετικής μορφής διαδικασία, με την οποία αναπτύσσονται νέες ανταποκρίσεις στις κοινωνικές ανάγκες για την επίτευξη καλύτερων κοινωνικών αποτελεσμάτων.

Η διαδικασία αυτή, ωστόσο, αποτελείται από τέσσερα βασικά στοιχεία: προσδιορισμός αναγκών που είναι νέες, μη ικανοποιημένες ή ανεπαρκώς ικανοποιημένες κοινωνικές απαντήσεις, ανάπτυξη νέων λύσεων για την αντιμετώπιση αυτών των κοινωνικών αναγκών, αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας των νέων λύσεων για την κάλυψη των κοινωνικών αναγκών και εντατικοποίηση των αποτελεσματικών κοινωνικών καινοτομιών.

Με αυτό τον τρόπο, σε αυτό το άρθρο η κοινωνική καινοτομία και η σύνδεσή της με τον τόπο και τις τοπικές κοινωνικές πολιτικές αντιμετωπίζεται περισσότερο ως «ανοιχτή καινοτομία» (Chesbrough, 2003a· 2003b· Von Hippel, 2005· 1998), από την οποία προκύπτουν συνεργασίες με πολίτες, μικρές ή μεγαλύτερες ομάδες ανθρώπων που λειτουργούν επίσημα ή ανεπίσημα, καλύπτοντας τα κενά που αφήνει η επίσημη και θεσμοθετημένη κοινωνική πολιτική. Στην κατεύθυνση αυτή είναι χαρακτηριστικά τα παραδείγματα της Σκωτίας και πολλών δήμων της Δανίας, στα οποία φαίνεται ότι παράλληλα με την ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας δραστηριοποιείται μια δυναμική κοινωνία των πολιτών, η οποία δίνει απαντήσεις σε τοπικά κοινωνικά προβλήματα, διαμορφώνοντας τοπικά εστιασμένες λύσεις. Στις περιπτώσεις αυτές οι κοινωνικές καινοτομίες ενσωματώνονται στο σύστημα κοινωνικής πρόνοιας (επαν)ορίζοντας τις παροχές και τις υπηρεσίες κοινωνικής ασφάλισης, υγείας, ημερήσιας φροντίδας, αγοράς εργασίας αλλά και τις αντίστοιχες προσπάθειες ένταξης των προσφύγων/μεταναστών (Nordregio Working Paper, 2017).

Εξάλλου, η πρόκληση της (υπο)χρηματοδότησης των βασικών κοινωνικών υπηρεσιών αναγκάζει τις επίσημες δομές της κοινωνικής πολιτικής σε αναζήτηση διαφορετικών τρόπων επίλυσης των πιέσεων που ασκούνται στα δημόσια οικονομικά. Έτσι, η εστίαση στην καινοτομία και την ίδια στιγμή στην αποδοτικότητα του δημόσιου και αυτοδιοικητικού τομέα στο κράτος πρόνοιας, αφορά πρωτίστως την «καινοτομία της διακυβέρνησης του δημόσιου τομέα και των υπηρεσιών του». Η καινοτομία του δημόσιου τομέα αναφέρεται κυρίως σε νέες λύσεις για την οργάνωση και την παροχή δημοτικών υπηρεσιών με στόχο την αύξηση της αποτελεσματικότητας. Η καινοτομία των υπηρεσιών αντίστοιχα χρησιμοποιείται για να περιγράψει τις καινοτόμες υπηρεσίες που βασίζονται στις ανάγκες των χρηστών μιας συγκεκριμένης υπηρεσίας (πειραματικό έργο της «έξυπνης υπαίθρου» · <http://www.pilotproject-smartvillages.eu/>).

Πρόκειται συνήθως για βέλτιστες πρακτικές που αφορούν:

- α) σε τοπικές και εστιασμένες προσπάθειες κοινότητας, χωριού ή σχεδίου τοπικής εμβέλειας,
- β) στην αξιοποίηση των πλεονεκτημάτων του τόπου προκειμένου να βελτιωθεί η ποιότητα ζωής στις περιοχές και δυνατικά μπορούν να αποτελέσουν ένα παράδειγμα.

Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο οι δήμοι θεωρούνται ότι έχουν αφενός τις θεσμικές προϋποθέσεις, λόγω της αυτονομίας τους, για βελτίωση της καινοτομίας όσον αφορά στην οργάνωση των υπηρεσιών (Harmaakorpi and Melkas, 2005) και αφετέρου τις κοινωνικές επιδιώξεις να διατηρήσουν τις υπηρεσίες πρόνοιας στις επιμέρους περιοχές τους, ανεξάρτητα ή προς εξυπηρέτηση του απομακρυσμένου ή δυσπρόσιτου του χώρου τους. Επιπλέον, δε μπορεί να αγνοηθεί η συνεχώς αυξανόμενη ανησυχία ότι οι υπηρεσίες κοινωνικής πρόνοιας, με την παραδοσιακή έννοια, μπορεί να μην επαρκούν για την αντιμετώπιση των μελλοντικών προκλήσεων, και οι κοινωνικές καινοτομίες μπορεί να καλύπτουν τα κενά της επίσημης πολιτείας (Sivesind, 2009).

Παρά την αυξημένη προσοχή που δίνεται, ωστόσο, στην κοινωνική καινοτομία, εξακολουθεί να είναι μια έννοια για την οποία δεν υπάρχουν επαρκείς γνώσεις σχετικά με τις δυνατότητές της (Hörnström et al., 2012).

2. Οι κοινωνικοί μηχανισμοί της καινοτομίας

Η αναπόφευκτη διαλεκτική μεταξύ των διαφορετικών ορισμών κοινωνικής καινοτομίας αντικατοπτρίζει μια ευρύτερη ανησυχία ότι «η κοινωνική καινοτομία δεν είναι ποτέ ουδέτερη, αλλά πάντα πολιτικά και κοινωνικά κατασκευασμένη» (Nicholls, 2013). Εκφράζει τη σύγκρουση των δυνάμεων που επιδιώκουν ριζική κοινωνική καινοτομία, η οποία προσανατολίζεται στην κοινωνική χειραφέτηση, και εκείνων που επιδιώκουν να διατηρήσουν μια κοινωνική τάξη μεροληπτική προς τις υπηρεσίες κερδοσκοπικού χαρακτήρα (Jessop et al., 2013). Αυτές οι σκέψεις αποτυπώνουν τις βασικές και διαφορετικές σχολές της κοινωνικής καινοτομίας που οριοθετούν τον ασαφή εννοιολογικό της χώρο.

Ο αμφισβητούμενος αυτός εννοιολογικός χώρος της κοινωνικής καινοτομίας επαναφέρει το κεντρικό ερώτημα που τίθεται στο παρόν άρθρο: ποια είναι η σχέση της κοινωνικής καινοτομίας με την κοινωνική πολιτική και τις επιδιώξεις της σε εστιασμένες περιοχές, τόπους και ανάγκες; Δεν μπορούμε να ξεκινήσουμε να απαντούμε σ' αυτή την ερώτηση χωρίς να λάβουμε υπόψη ότι σημείο εκκίνησης της κοινωνικής καινοτομίας που τη διαφοροποιεί από άλλες μορφές καινοτομίας και άλλες μορφές κοινωνικής δράσης είναι ότι για την κοινωνική καινοτομία, τα κοινωνικά οφέλη θεωρούνται η σημαντικότερη προστιθέμενη αξία, ενώ η κοινωνική πρόνοια αναφέρεται στην αντιμετώπιση κοινωνικών προβλημάτων και γι' αυτό θεωρείται και παρεμβατική. Η κοινωνική καινοτομία, αντίθετα είναι κατασκευαστική και βασίζεται στην κοινότητα. Υπό την έννοια αυτή, μετατοπίζεται η

εστίαση της πολιτικής από τις κοινωνικές ανάγκες στην αναπροσαρμογή της κοινότητας ως κοινωνικού παράγοντα και στη συνδημιουργία καθώς και στη συναίνεση των πολιτών γύρω από αυτές τις δραστηριότητες (Bason, 2010· Moore, 2008).

Σύμφωνα με τον ορισμό της BEPA (Bureau of European Policy Advisors) υπάρχουν τρεις προσεγγίσεις για την κοινωνική καινοτομία: Οι καινοτομίες που προκύπτουν ως αποτέλεσμα των κοινωνικών προκλήσεων, οι σχετικές με τις συστημικές αλλαγές και τέλος εκείνες που προκύπτουν λόγω της κοινωνικής ζήτησης. Ως έννοια η κοινωνική καινοτομία αφορά σε κάθε περίπτωση σε ζητήματα που δεν αντιμετωπίζονται από τις υπάρχουσες δομές και λύσεις και εστιάζονται σε ευάλωτες ομάδες στην κοινωνία (Nabatchi, 2010· Nabatchi, et al., 2014· Norval, 2014· Pateman, 2012).

Ειδικότερα δε οι τοπικές κοινωνικές καινοτομίες ορίζονται ως οι τοπικά ενσωματωμένες πρακτικές, δράσεις και πολιτικές που επιτρέπουν στα κοινωνικά αποκλεισμένα και φτωχά άτομα και κοινωνικές ομάδες να ικανοποιήσουν τις βασικές ανάγκες τους, για τις οποίες δεν βρίσκουν κατάλληλη λύση στην ιδιωτική αγορά ή τη θεσμοθετημένη πολιτική στον τόπο κατοικίας τους. Για τον λόγο αυτό η κοινωνική καινοτομία είναι καινοτόμος διαδικασία στους στόχους και στα μέσα της τόσο στο τοπικό επίπεδο, όσο και στο ευρύτερο (Wampler, 2012).

Μιλώντας, ωστόσο, κανείς για τις παρεμβάσεις της δημόσιας πολιτικής στην κοινωνική πολιτική, προσπαθώντας δηλαδή να ορίσει τον διαφορετικό τρόπο σκέψης και δράσης που αλλάζει τις συνήθειες πρακτικές για να δημιουργήσει κοινωνικό όφελος, κατανοεί ότι το πιο σημαντικό ζήτημα δεν είναι να ορίσουμε την κοινωνική καινοτομία αλλά να την αναγνωρίσουμε. Συγκεκριμένα, η κατανόηση ότι η καινοτομία έχει προϋποθέσεις και διαδικασίες που μπορούν να αναληφθούν είναι απαραίτητο βήμα προκειμένου να γίνει μια πρακτική επιλογή για οποιαδήποτε δραστηριότητα αλλά και για κάθε σχετική κοινωνική πολιτική.

Παρά, λοιπόν, τη συνεχή επίκληση του όρου «κοινωνική» σε όλη σχεδόν τη βιβλιογραφία για την κοινωνική καινοτομία, ο όρος «κοινωνική» επανατοποθετείται σ' ένα εμπορευματοποιημένο πλαίσιο δίνοντας έμφαση στην «προσφορά και τη ζήτηση» (BEPA, 2010· Leadbeater, 2012· Mulgan, 2006· Murray, et. al., 2010). Στη βάση αυτή, η καινοτομία αναφέρεται σε καινοτόμες δραστηριότητες και υπηρεσίες που κινούνται με στόχο την κάλυψη μιας κοινωνικής ανάγκης και διαχέονται κυρίως μέσω οργανώσεων των οποίων οι πρωταρχικοί στόχοι είναι κοινωνικοί.

Ωστόσο, αυτή η προσπάθεια αποσαφήνισης δεν επαρκεί για τον προσδιορισμό των πρωταρχικών κινήτρων των οργανισμών. Σε ορισμένους τομείς, η ασάφεια αυτή (Borzaga & Defourny, 2001· Teasdale, 2012) σχετίζεται με αυτό που ο Schumpeter ισχυρίζεται ότι «απαιτεί ικανότητες που είναι παρούσες σε ένα μικρό μόνο μέρος του πληθυσμού» (Schumpeter, 2011) και εισάγει το «κοινωνικό» για να ορίσει τη «μαλακή» ιδιωτικοποίηση υπηρεσιών του κεντρικού κράτους πρόνοιας.

Όπως παρατηρεί ο Moulaert (Moulaert et al., 2013) η κοινωνική καινοτομία (SI) υιοθετείται όλο και περισσότερο ως μια «νέα» προσέγγιση για την επίλυση της κρίσης του κράτους πρόνοιας, δημιουργώντας νέες θέσεις εργασίας στη «φθηνή» κοινωνική οικονομία και αναδιοργανώνοντας το σύστημα κοινωνικής πρόνοιας μέσω της εμπορευματοποίησης και της ιδιωτικοποίησης ορισμένων από τις υπηρεσίες του και την αποτελεσματικότερη αναδιάρθρωση των άλλων. Η εστίαση στην αποτελεσματικότητα υπογραμμίζει τη σημασία των «αποτελεσματικών» δημόσιων υπηρεσιών ως απάντηση στην οικονομική κρίση αλλά και ως ανταπόκριση στη δημόσια ζήτηση (Bunt et al., 2010).

Η δημόσια ζήτηση αφορά στον ρόλο του πολίτη ως καταναλωτή δημοσίων υπηρεσιών (Hood, 1991· Le Grand et. al., 2009· Osborne, 2013) και μπορεί, μάλιστα, να χαρακτηριστεί ως τεχνοκρατική, καθώς προωθεί ταυτόχρονα την αποτελεσματικότητα και την ενδυνάμωση (Peck and Tickell, 2001).

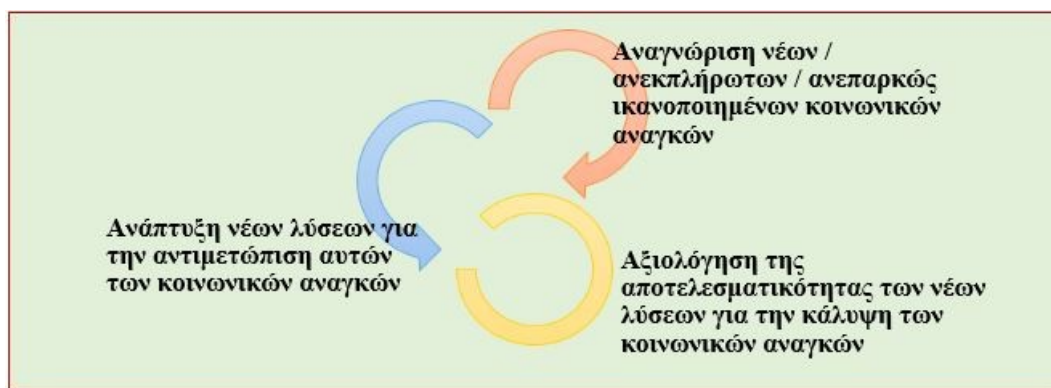
Η αποδοτικότητα της κοινωνικής καινοτομίας, εξάλλου, δεν μεταφράζεται εύκολα σε μετρήσιμα οφέλη (BEPA, 2010), αλλά κυρίως σε κοινωνικοπολιτικές ικανότητες. Ο αντίκτυπος αυτής της άποψης φαίνεται στο γεγονός ότι η καινοτομία αρχίζει όταν ένας εργαζόμενος ή πολίτης εντοπίσει ένα πρόβλημα σε μια κοινωνική υπηρεσία και επιδιώκει την επανόρθωση. Αυτή είναι η διαδικασία που δημιουργεί «τις κοινωνικές συνθήκες της καινοτομίας» (Lanzonic, 2007). Η κοινωνική καινοτομία, με την έννοια αυτή, αντιπροσωπεύει νέες απαντήσεις στα πιεστικά κοινωνικά ζητήματα, οι οποίες επηρεάζουν τη διαδικασία των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων, στην ουσία επιμηκύνοντας τον άξονα των εμπλεκόμενων φορέων και προσώπων. Στόχος της είναι η βελτίωση της ανθρώπινης ευημερίας και περιγράφει ολόκληρη τη διαδικασία με την οποία αναπτύσσονται νέες απαντήσεις στις κοινωνικές ανάγκες για την επίτευξη καλύτερων κοινωνικών αποτελεσμάτων.

Η μοναδικότητα των νέων πρακτικών αφορά στην εστίαση, στον τρόπο δηλαδή που στρέφεται η προσοχή μας από αυτό που πρέπει να κάνει το κράτος στον τρόπο που πρέπει να το κάνει και στον διαμοιρασμό αυτής της γνώσης αλλά και της ευθύνης με τους πολίτες, για να αντιμετωπιστούν δύο βασικά ζητήματα: η πολυπλοκότητα των κοινωνικών και οικονομικών προβλημάτων και η ταχύρρυθμη αλλαγή στο παγκόσμιο περιβάλλον τους. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι το ζήτημα της ποσότητας στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών εμπλέκεται νοηματικά, αλλά κυρίως λειτουργικά με το αντίστοιχο ζήτημα της ποιότητας αυτών των υπηρεσιών. Αναγνωρίζεται, λοιπόν, ότι ο δημόσιος τομέας και δη ο τοπικός αδυνατεί να προσφέρει ικανοποιητικά αποτελέσματα και αναζητά εκ των ενόντων λύσεις και προτάσεις. Οφείλει, δηλαδή, να καινοτομήσει όχι μόνο στην αποτελεσματικότητα αλλά και στη δημιουργικότητα, στην αλίευση λύσεων και στην παροχή υπηρεσιών, επιχειρώντας ταυτόχρονα να προωθήσει μια δημόσια διοίκηση προσανατολισμένη στους πολίτες και περισσότερο συμμετοχική.

Οι πολίτες στην προσπάθεια αυτή επιστρατεύονται πλέον ως μέρος της λύσης για την κοινωνική πολιτική και αντιμετωπίζονται, θεωρητικά τουλάχιστον, ως κομβικός μηχανισμός εμπάθυνσης της δημοκρατίας (Morel et al., 2012· Toffler, 1980). Η προσαρμογή και η ευελιξία της κοινωνικής πολιτικής στην κατεύθυνση αυτή στοχεύουν ολοένα και περισσότερο στην οικοδόμηση κοινών οραμάτων και αποτελεσμάτων. Οράματα που δημιουργούν συμβιβασμούς σε επιμέρους στόχους (Gaventa & Barrett, 2012· Geissel & Newton, 2012) και απαιτούν διαφορετικές στρατηγικές, περισσότερο συμμετοχικές και ενδυναμωμένες από το κοινωνικό κεφάλαιο των πολιτών.

Η διαδικασία αυτή αποτελείται από τρία βασικά στοιχεία (Σχήμα 1):

Σχήμα 1. Η διαδικασία της κοινωνικής καινοτομίας.

Η κοινωνική καινοτομία, λοιπόν, δεν είναι μόνο η επιθυμητή προσέγγιση των κοινωνικών ζητημάτων αλλά και μια μεθοδική κοινωνική παρέμβαση. Αποτελεί, επίσης, έκφραση της «κοινωνίας της συμμετοχής», όπου οι πολίτες αναμένεται να αναλάβουν καθήκοντα που ανήκαν σε δημόσιους φορείς, μέσω τριών αλληλένδετων διεργασιών: (i) **κλιμάκωση επιτυχημένων πειραμάτων**, όπως κοινωνική καινοτομία, μέθοδοι μάθησης, διαπολιτισμικός διάλογος [π.χ. τα κέντρα υποστήριξης (CNAI) για τους πρόσφυγες-μετανάστες και το πρόγραμμα ACIDI στην Πορτογαλία] (ii) **επανακαθορισμό διαφόρων τύπων παρέμβασης**, π.χ. προσδιορίζοντας την κατάλληλη κλίμακα και το σωστό χρονοδιάγραμμα (iii) **διασύνδεση μέσω της προώθησης σταθερών και συνεκτικών δεσμών συνεργασίας σε διαφορετικά χωρικά επίπεδα παρέμβασης**, π.χ. γειτονιά, πόλη, πόλη-περιφερειακό επίπεδο, πολίτες (citizen sourcing)³. Αυτό, βέβαια,

³ Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι τα προγράμματα: Local Action Plan (LAP) στην περιοχή της North Rhine Westphalia αλλά και το πρόγραμμα ERDF of Finland.

προϋποθέτει την υιοθέτηση μιας ολιστικής άποψης και την προώθηση της συλλογικής μάθησης με επίκεντρο τα καθημερινά προβλήματα ζωής.

Τα διοικητικά όρια και οι σχετικές κοινωνικές πολιτικές ακολουθούν και προσαρμόζονται αναγκαστικά στις προκλήσεις αυτές με ευρύτερες εδαφικές περιφερειακές ή άλλες προσαρμογές και έχουν ρόλο στην εξασφάλιση της γενικότερης συνοχής. Για την εκπλήρωση των στόχων αυτών φαίνεται ότι χρειάζονται σταθεροί συντονιστικοί μηχανισμοί αλλά και μια ευέλικτη τεχνική υποστήριξη. Απαραίτητη, δηλαδή, προϋπόθεση για την εκπλήρωση της συνεκτικότητας των όποιων προσπαθειών είναι η βελτίωση των στρατηγικών προσέγγισης των ζητημάτων και η κινητοποίηση των ενδογενών δυνατοτήτων.

Αυτό περιλαμβάνει δύο βασικές παραμέτρους: τη ζωή στον χώρο και πώς αυτή θα διευκολυνθεί για όλους και, σε ένα δεύτερο και απόλυτα εξαρτημένο με τον πρώτο στόχο επίπεδο, στον σχεδιασμό των σχετικών κοινωνικών πολιτικών που πρέπει να γίνουν στη βάση τόσο της αποδοτικότητας, όσο και της αποτελεσματικότητας.

Εκτός, λοιπόν, από τις διάφορες χρήσεις του «κοινωνικού» που συνελάγονται θετικούς συνειρμούς (Evers et al., 2012· 2014), η απόσυρση των δημόσιων υπηρεσιών (Oosterlynck, et al. 2013) μπορεί να αποτελέσει μέρος μιας ευρύτερης στρατηγικής στην οποία η κοινωνική καινοτομία (επαν)εξετάζει την κοινωνική παραγωγή και κατανομή.

3. Κοινωνική ενδυνάμωση και κοινωνική πολιτική

Τις τελευταίες δεκαετίες η κοινωνική καινοτομία αποτέλεσε αντικείμενο εκτενούς έρευνας σε διάφορους τομείς. Ωστόσο, δεν υπάρχει ακόμη αρκετή βιβλιογραφία για την επίδραση της στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής (Jenson, 2014). Συνδέεται, ωστόσο, με τον εντοπισμένο και τοπικό χαρακτήρα των κοινωνικών καινοτομιών (Moulaert et al., 2005), χαρακτηριστικό που απορρέει από την πρόθεση να δίνονται λύσεις που θα ανταποκρίνονται άμεσα στις κοινωνικές ανάγκες. Θεωρητικά, δηλαδή, οι κοινωνικές καινοτομίες έχουν έναν χαρακτήρα από κάτω προς τα πάνω (bottom-up) (Moulaert et al., 2013), ο οποίος και δημιουργεί δυνητικά μια προνομιακή κλίμακα υπέρ των ευάλωτων κοινωνικών κατηγοριών. Προέκταση αυτής της προσέγγισης αποτελεί η σκέψη ότι η τοπική αυτοδιοίκηση ως διοίκηση του τόπου είναι η πλέον κατάλληλη για την υιοθέτηση καινοτόμων διαδικασιών κοινωνικής πολιτικής, καθώς είναι πιο κοντά στους πολίτες και στις ανάγκες τους (Andreotti et al., 2012) και άρα, κατά τεκμήριο, γνωρίζει καλύτερα τι χρειάζονται οι πολίτες του τόπου που ορίζει διοικητικά.

Αυτό υπογραμμίζει τον ρόλο της τοπικής αυτοδιοίκησης στην προαγωγή των κοινωνικών καινοτομιών και προσθέτει νέους παράγοντες (π.χ. κοινωνικούς επιχειρηματίες) ή επαναπροσδιορίζει τον ρόλο των υφιστάμενων φορέων (τρίτο τμήμα / μη κυβερνητικές οργανώσεις ή τοπικές κυβερνήσεις) στην ανάπτυξη της κοινωνικής πολιτικής. Ωστόσο, η ευελιξία της τοπικής αυτοδιοίκησης σε διαδικασίες και δομές εξαρτάται, στις περισσότερες

περιπτώσεις, από τις σχέσεις με τους εθνικούς και υπερεθνικούς θεσμούς (κυρίως λόγω της εξαρτημένης οικονομικά σχέσης της μαζί τους). Συνεπώς, αυτή η προσέγγιση δεν αναγνωρίζει την κεντρική σημασία που έχει η τρέχουσα γενική πολιτική, δηλαδή τις επιδράσεις και τους περιορισμούς που θέτουν οι εθνικές και άλλες στρατηγικές των κοινωνικών πολιτικών.

Ωστόσο, από τη μέχρι τώρα εμπειρία φαίνεται ότι το ζήτημα της κοινωνικής καινοτομίας και η επίτευξή του στην κοινωνική πολιτική στον τόπο δεν είναι θέμα εδαφικής αναδιοργάνωσης των θεσμικών και λειτουργικών ικανοτήτων της τοπικής αυτοδιοίκησης. Αντίθετα, φαίνεται ότι η χωρική συνιστώσα έχει πρωταρχικά ρόλο συντονισμού και ομογενοποίησης των καινοτομιών που προκύπτουν από τις πρωτοβουλίες των πολιτών [Senior Citizen Link Team (SCLT), Action Programme of Large Families] και των νέων υπηρεσιών στην εφαρμογή της κοινωνικής πολιτικής. Αξιοποιώντας, δηλαδή, τις διαφορετικές απόψεις, τις ανάγκες και τις δεξιότητες των τοπικών υλικών και άυλων πόρων της, η τοπική αυτοδιοίκηση, δυνητικά, ανταποκρίνεται καλύτερα στις ανάγκες και τη διαφοροποίηση της κοινωνικής πολιτικής και των προσωπικών κοινωνικών υπηρεσιών. Στην ουσία, δηλαδή, το ζητούμενο αφορά στη διαδικασία λήψης καινοτόμων αποφάσεων και στον τρόπο που αποκτά νομιμοποίηση και δημοκρατική επιβεβαίωση (Moulaert, 2010).

Για να γίνει κατανοητή η σχέση της τοπικότητας και του τρόπου που επηρεάζει και επηρεάζεται από τις σύγχρονες κοινωνικές καινοτομίες, πρέπει να θεωρηθούν σχετικές οι έννοιες της ενδυνάμωσης, της αυτονομίας, της συμμετοχής και της αυτοδιαχείρισης. Αυτές οι επιμέρους έννοιες αφορούν στην έννοια της κοινωνικής καινοτομίας, την ανάγκη δηλαδή να παρακάμψουμε και να μετατρέψουμε τα αδύναμα συστήματα κοινωνικής πολιτικής με σύγχρονα τοπικά μοντέλα, δίνοντας έμφαση στην αλληλεπίδραση των ανθρώπων που καινοτομούν και στον τόπο, δηλαδή στο περιβάλλον τους (Mulgan, 2007).

Μια σειρά επιχειρημάτων έχει διατυπωθεί για να δικαιολογήσουν την πρακτική αυτή, πολλά από τα οποία αναφέρονται στην αποτελεσματικότητα και αποδοτικότητα του συστήματος κοινωνικής πρόνοιας, στη νομιμότητα των πολιτικών αποφάσεων, στην ενίσχυση των δημοκρατικών συστημάτων μέσω της συμμετοχής και σε περισσότερους οριζόντιους μηχανισμούς διακυβέρνησης και ελέγχου (Eschweiler & Hulgård, 2012· Ranci, et al., 2012).

Πώς αναμένεται να επιτύχουν τους στόχους τους; Μια από τις πιο σημαντικές απαντήσεις δόθηκε από τον Moulaert (Moulaert, et al., 2010, 2013) και αφορά στην ενδυνάμωση των κοινωνικών και πολιτικών ικανοτήτων. Στη λογική αυτή της «αυτοδιαχείρισης», που διατυπώθηκε αρχικά από τον Lefebvre (2009), αναγνωρίζεται ότι η ενδυνάμωση μέσω των αυξημένων κοινωνικοπολιτικών ικανοτήτων προσφέρει δυνατότητες για εναλλακτικές λύσεις στον χώρο. Ο (κοινωνικός) χώρος, κατά τον Henri Lefebvre, είναι ένα (κοινωνικό) προϊόν και στη βάση του είναι η φύση ή ο φυσικός χώρος, τον οποίο ο άνθρωπος αλλάζει με δική του επιλογή (Lefebvre, 1991). Στο ίδιο σκεπτικό, ο

Claude Raffestin έγραψε ότι ο χώρος είναι ο τόπος ή το πεδίο των δυνατοτήτων (Raffestin, 2012). Η επιδίωξη της ενδυνάμωσης μέσω της κοινωνικής καινοτομίας, λοιπόν, στον χώρο απομακρύνει την προσέγγιση της κοινωνικής καινοτομίας από την αντιμετώπιση των πολιτών ως καταναλωτών μόνο των δημόσιων υπηρεσιών. Προσανατολίζει, όμως, την προσέγγισή μας προς την συμμετοχή τους, η οποία είναι σημαντική όχι μόνο ως εναλλακτικό μέσο πολιτικής έκφρασης αλλά και ως γενικότερο μέσο για την ενθάρρυνση και ενίσχυση των δημοκρατικών πρακτικών μεταξύ των πολιτών. Εν ολίγοις, υπάρχει σημαντικό κοινωνικό κεφάλαιο που αποκτάται από την εμπλοκή των πολιτών στη διακυβέρνηση των δικών τους κοινοτήτων. Η βασική επιδίωξη είναι η ενδυνάμωση των χρηστών κι η ενεργοποίησή τους στα θέματα της γειτονίας και της πόλης τους, που δυνητικά και υπό προϋποθέσεις ενισχύουν την πολιτική έκφραση της κοινωνίας. Η σημασία είναι διπλή, καθώς διαμορφώνονται διάυλοι επικοινωνίας μεταξύ των κέντρων αποφάσεων και αναβαθμίζεται η θέση των χρηστών.

Η αναζήτηση καινοτόμων συστημάτων οργάνωσης φέρνει αντιμέτωπες τις δημόσιες πολιτικές με την ανάγκη να παρέμβουν άμεσα και εστιασμένα όλο και περισσότερο στο μικρο-επίπεδο εφαρμογής, στο τοπικό επίπεδο.

Κοινό ζητούμενο όλων αυτών των στόχων είναι η τεχνική υποστήριξη των δημόσιων πολιτικών με ορθές πρακτικές στη βάση των αναγκών των πληθυσμών που αφορούν. Για τον λόγο αυτό, οι υπηρεσίες που παρέχονται απευθείας στους πολίτες ολοένα και περισσότερο επιχειρούν να καλύψουν τις ανάγκες τους, εστιασμένες κυρίως, στον τόπο κατοικίας. Αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό για τους ανθρώπους που έχουν περιθωριοποιηθεί ή με κάποιο τρόπο αποκλείονται από την κοινωνία εξαιτίας φυσικών ή άλλων χαρακτηριστικών τους.

Η ανάγκη διερεύνησης του ρόλου των υπηρεσιών αναδεικνύει τις καινοτόμες διαδικασίες και εμπεριέχει την ενεργοποίηση και τη συμμετοχή φορέων και δρώντων σε εθνικό, περιφερειακό ή τοπικό επίπεδο. Ο τρόπος, εξάλλου, που οι επιτελικές υπηρεσίες αλλά και οι αντίστοιχες περιφερειακές ανταποκρίνονται στον καθορισμό, τη διαχείριση και την εφαρμογή των κοινωνικών υπηρεσιών αποτελεί μια διαδικασία επικοινωνίας με τον πολίτη ατομικά αλλά και ως μέρος του συνόλου της κοινωνίας.

Επομένως, στο πλαίσιο αυτό, ο στόχος της κοινωνικής καινοτομίας είναι να αμφισβητήσει τις πρακτικές που δεν ενδυναμώνουν τον πολίτη και να δημιουργήσει πιο ευέλικτες τοπικές υπηρεσίες καλύτερα προσαρμοσμένες στις ανάγκες των σύγχρονων πολύπλοκων, ποικίλων και δυναμικών κοινωνιών (Grimm et. al, 2009). Ωστόσο, οι προκλήσεις αυτές εξηγούν την τρέχουσα σημασία της κοινωνικής καινοτομίας; Η απάντηση είναι εμφανής σε πλήθος σχετικών παραδειγμάτων: Οι κοινωνικές καινοτομίες αντιμετωπίζουν πολύπλοκα κοινωνικά προβλήματα είτε στο πλαίσιο του εθελοντισμού και της συμμετοχής των πολιτών (Δανία και Ισπανία) είτε ως μέσο προώθησης του εθνικού

συστήματος καινοτομίας και της οικονομικής ανάπτυξης (Γαλλία, Ιταλία, Ολλανδία και Ηνωμένο Βασίλειο).

Με τον τρόπο αυτό, εν τέλει, οι κοινωνικές καινοτομίες αποτελούν προέκταση της δημοκρατικής λειτουργίας της κοινωνίας και της ενεργού κοινωνίας των πολιτών αποτυπώνοντας σε υπηρεσίες τις καθημερινές ανάγκες των πολιτών. Από αυτή την άποψη, η καινοτομία αφορά στον δυναμισμό των πολιτικών και κοινωνικών συστημάτων, απαιτεί καθημερινή επιβεβαίωση της δημοκρατικής πολιτικής και του εγγυημένου ελεύθερου χώρου για την κοινωνία, με διπλό αντίκτυπο: Η κοινωνία των πολιτών αλλά και οι δημοκρατικοί θεσμοί με τις σύγχρονες πολιτικές διοικήσεις τους, είναι το πεδίο της διαβίωσης και οργάνωσης, όπως και της καινοτομίας. Η εφαρμογή της κοινωνικής πολιτικής από την άλλη έχει επιλεκτικές αξίες κοινωνικής χρήσης τους, και αυτός ο λόγος κάνει τις κοινωνικές καινοτομίες να είναι διαφορετικές, καθώς εκφράζουν μια διαφορετική εκδοχή της ανθρώπινης αναγκαιότητας. Εκφράζουν, εν τέλει, τι σημαίνει καινοτομία και τι αποτελεί καινοτόμος ικανότητα των κοινωνιών.

Αναγνωρίζοντας την κοινωνική διάσταση των καινοτομιών, η αντίληψή μας για τις κοινωνικές καινοτομίες επικεντρώνεται στην έκφραση των ανοικτών και πλουραλιστικών συστημάτων, τα οποία αντιμετωπίζουν, με πρωτοβουλίες της κοινωνίας των πολιτών, τις προκλήσεις για μια κοινωνική και αστική ανάπτυξη χωρίς αποκλεισμούς. Αυτό συμβαίνει με διάφορους τρόπους: με ανοικτές προσεγγίσεις και εναλλακτικές λύσεις ταυτόχρονα με όσα προσφέρουν τα κράτη πρόνοιας και με συνδυασμό των υπηρεσιών και των τρόπων που θα ικανοποιήσουν τις πολύπλοκες ανάγκες των χρηστών για τον περιορισμό των κοινωνικών κινδύνων.

Οι καινοτομίες, έτσι, προσφέρουν εταιρική σχέση, προωθώντας μονάδες και τύπους οργανισμών που λειτουργούν με πιο κοινωνικά ενσωματωμένους τρόπους, ευνοώντας τη συμμετοχικότητα των μηχανισμών στον τόπο. Οι καινοτομίες στους τόπους εδραιώνουν, με τη σειρά τους, μορφές πολυλειτουργικής κοινωνικής δέσμευσης, συνδυάζοντας τον τρόπο σύλληψης των (τοπικών) συστημάτων κοινωνικής πρόνοιας, προσεγγίζοντας και αναβαθμίζοντας την κοινοτική συνιστώσα με λιγότερο τυποποιημένες, πιο ποικίλες τοπικές ρυθμίσεις κοινωνικής πολιτικής.

Οι κοινωνικές καινοτομίες αποτελούν, δηλαδή, πολιτικές που επικεντρώνονται σε συνδυασμούς κοινωνικής πρόνοιας και κοινωνικής πολιτικής, εστιαζόμενες λιγότερο στις ομάδες και περισσότερο στις καταστάσεις και τις περιοχές. Αυτό επιτρέπει στην κοινωνική καινοτομία να είναι πολυεπίπεδη και να βασιζέται στην αλληλεπίδραση και τη διάδοση σε τομείς και πολλαπλά επίπεδα.

4. Συζήτηση και συμπέρασμα

Στο άρθρο αυτό η κοινωνική καινοτομία θεωρείται τομέας προτεραιότητας για την κοινωνική πολιτική. Παρότι ως έννοια εξακολουθεί να είναι μάλλον ασαφής από πολλές απόψεις, προωθείται ως λύση ικανή να βελτιώσει τα κοινωνικά προβλήματα. Η κύρια υπόθεση είναι ότι η κοινωνική καινοτομία όχι μόνο στοχεύει στην υποστήριξη των ασθενέστερων ατόμων και ομάδων, αλλά στοχεύει και στη μετατροπή των κοινωνικών σχέσεων μέσω της συμμετοχής καθώς και στην αύξηση της ευαισθητοποίησης και της μάθησης (Bynon, 2015· Department for Digital, Culture, Media and Sport, 2018· Mazumdar, et al., 2018· Royal Society for Public Health, 2017). Έτσι, η κοινωνική καινοτομία, εκτός από τα περιεχόμενα και τους στόχους της πολιτικής, λαμβάνει υπόψη τη σημασία των κοινωνικών διαδικασιών.

Η εδαφική, ειδικότερα, ανάπτυξη της έχει στόχο την πρόληψη, όχι μόνο την επίλυση των ήδη υπαρχόντων προβλημάτων, τονίζοντας ωστόσο την ατομική χρησιμότητα που προκύπτει από την καινοτομία και τη συνεργασία μεταξύ διαφορετικών ομάδων και των σχέσεων εξουσίας (Ayob et al., 2016· Fontan, et al. 2010). Ο γεωγραφικός χώρος, εξάλλου, ενσωματώνει φυσικά χαρακτηριστικά, κοινωνικές και οικονομικές δομές, και οι πολιτικές που σχεδιάζονται με βάση τον τόπο και τα χαρακτηριστικά του στοχεύουν σε συγκεκριμένα μέτρα για «τι» θέλουμε να έχουμε και «πού» (Delmas, 1963).

Κεντρική ιδέα αυτού του προβληματισμού είναι ότι οι αδυναμίες των κοινωνικών ομάδων είναι συλλογικές ιδιότητες των κατοίκων μιας περιοχής, και είναι χρήσιμο να αντιμετωπίζονται σε συγκεκριμένα χωρικά πλαίσια (Ντάφλου, 2018). Ο καινοτόμος σχεδιασμός οφείλει, έτσι, να έχει ένα «υποκείμενο», δηλαδή έναν προσδιορισμένο χώρο με πόρους, ανάγκες, δομές και τοπικά στοιχεία, τα οποία αναπροσαρμόζουν κάθε σχεδιασμό στα τοπικά δεδομένα.

Γίνεται αντιληπτό, ωστόσο, ότι τα προβλήματα με τα οποία βρίσκεται αντιμέτωπη μια τέτοια προσπάθεια είναι αλληλένδετα με τα διαφορετικά μέσα που χρησιμοποιούμε και μεταβάλλονται ανάλογα με το αντικείμενο και τον χώρο των ενεργειών μας. Η αναγνώριση της μεταβλητής φύσης των προβλημάτων και των εθνικών, αλλά και τοπικών τους χαρακτηριστικών είναι αυτή που οδηγεί στην υιοθέτηση τοπικών κοινωνικών πολιτικών, εστιασμένων και διαμορφωμένων με καινοτομίες που συμπεριλαμβάνουν και τοπικά κριτήρια. Η σχέση, ωστόσο, του τόπου με τη διαφορετικότητα οφείλει να θεωρηθεί δεδομένη, καθώς η παράμετρος του τόπου ορίζει καταρχάς τη μοναδικότητα κάθε προσπάθειας. Εν τέλει, δηλαδή, το επιχειρείν μιας καινοτόμου κοινωνικής πολιτικής στον τόπο δεν χαρακτηρίζεται από εύρος, αλλά από εστίαση.

Η καινοτομία στοχεύει στην αλλαγή. Οι προσπάθειες αυτές εμφανίζονται με διαφορετικούς τρόπους. Η βασική πρόκληση της υιοθέτησης μιας πολιτικής καινοτομίας είναι να κατανοήσουμε τις συνθήκες που μπορούν να συμβάλουν σε μια τέτοια αλλαγή. Οι κοινωνικές καινοτομίες πειραματίζονται με νέες, εναλλακτικές κοινωνικές σχέσεις και νέους τρόπους δράσεις ή, εναλλακτικά, αναβιώνουν παλιούς τρόπους (π.χ. συνεταιρισμοί) για να αντιμετωπίσουν τις σύγχρονες προκλήσεις. Ο κοινωνικός αντίκτυπος πολλών πρωτοβουλιών και δικτύων προς αυτή την κατεύθυνση είναι θετικός. Ωστόσο οι αλλαγές αυτές απαιτούν θεσμική μεταρρύθμιση, προκειμένου να υπάρξει σημαντικός αντίκτυπος. Στη βάση αυτή, είναι εξίσου σημαντικό να κατανοηθεί η κοινωνική καινοτομία ως μεταμόρφωση που προωθεί λύσεις και αλλαγές σε τοπικές, περιφερειακές και εθνικές κλίμακες, ακόμη και σε νέες μορφές και τρόπους παραγωγής γνώσης (Global Ecovillage Network, Transition Towns Network, Living Knowledge Network).

Η κοινωνική καινοτομία, όπως φάνηκε, επικεντρώνεται στην αντιμετώπιση βασικών, σύγχρονων κοινωνικών προβλημάτων, συχνά σε κοινοτικό επίπεδο (Fairweather, 1967). Μια τέτοια δραστηριότητα, συνήθως, έρχεται αντιμέτωπη με σημαντικά πρακτικά ζητήματα και προκλήσεις, μεταξύ αυτών η δημοκρατική νομιμότητα για τους ρόλους και τις ευθύνες των διακριτών τομέων (Nicholls, 2006). Μπορεί, επίσης, να υπάρχουν προκλήσεις στην κοινωνική καινοτομία αναφορικά με τις συστημικές αλλαγές που δυνητικά επιφέρει στο σύστημα της κοινωνικής πολιτικής και τυπικά απαιτεί συνδυασμό κλίμακας, γεωγραφικού πεδίου και πολιτικής υποστήριξης (Bloom and Dees, 2008) και επαρκή χρηματοδότηση (Nicholls, 2010).

Ωστόσο, για να έχει οποιαδήποτε προσπάθεια ευρύτερο κοινωνικό αντίκτυπο, οφείλει να υπερβαίνει αυτό που επιτυγχάνεται σε τοπικό επίπεδο, και αυτό μόνο οι θεσμικές αλλαγές θα μπορούσαν να το επιτύχουν. Γι' αυτό τον λόγο, είναι δύσκολο να εκτιμηθεί με ακρίβεια μέχρι στιγμής ο συνολικός αντίκτυπος των κοινωνικών καινοτομιών στην κοινωνική πολιτική. Οι μετασχηματισμοί που πηγάζουν από το συλλογικό αποτέλεσμα αυτών των καινοτομιών έχουν τοπικό αντίκτυπο. Οι ευρύτερες, από την άλλη, στρατηγικές και πολιτικές της κοινωνικής πολιτικής μπορούν να αναθεωρηθούν, αν εξελίσσονται οι υποκείμενες τοπικές καινοτομίες. Ενώ, λοιπόν, η αρχική εστίαση των κοινωνικών καινοτομιών αφορά στην τοπική εφαρμογή και αφετηρία, ο κοινωνικός τους αντίκτυπος οφείλει να εστιάζεται στην ευρύτερη λειτουργία και προσαρμοστικότητα του συστήματος κοινωνικής πολιτικής.

Η κοινωνική καινοτομία μπορεί να έχει αδύναμες πρακτικές πλευρές (Tracey & Jarvis, 2006). Μια από τις βασικές αδυναμίες της αφορά σ' αυτόν ακριβώς τον ιδιαίτερα περιορισμένο αντίκτυπο τους σε ένα συνολικό κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο, κυρίως γιατί εκδηλώνεται σε διαφορετικά πολιτικοοικονομικά πλαίσια (Kerlin, 2009). Επίσης, οφείλει να αναφερθεί ότι οι κοινωνικές καινοτομίες διαμορφώνονται μέσα από την κοινωνία των πολιτών. Γι' αυτό, δεν είναι πάντα βέβαιο ότι οι καινοτομίες θα είναι αποτελεσματικές,

δεδομένου ότι βασίζονται στις ανθρώπινες σχέσεις και, επομένως, επηρεάζονται από τις ανθρώπινες συγκρούσεις και αποτυχίες. Ο βραχύβιος και περιορισμένος αυτός αντίκτυπος αφορά ιδιαίτερα στις τοπικές κοινωνικές καινοτομίες. Από τα σχετικά στοιχεία (Brandsen, et al., 2016) φαίνεται ότι η πλειοψηφία των τοπικών καινοτομιών δεν έχει κλιμάκωση σε χρονικό και πολιτικό επίπεδο αλλά και διαρθρωτικό χαρακτήρα παρά την υψηλή τους αξία στο τοπικό τους πλαίσιο.

Βασική αιτία γι' αυτό θεωρείται η εξάρτηση των κοινωνικών καινοτομιών από τη χρηματοδότηση των καινοτόμων έργων και από χαρισματικούς ανθρώπους, που υποκινούν τις καινοτόμες προσπάθειες και αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες, οι οποίες ωστόσο δεν έχουν άμεσο ενδιαφέρον πέρα από το τοπικό τους πλαίσιο. Σύμφωνα με τη σχετική ρητορική, η τοπική αυτή δυναμική αποτελεί μέρος της ευρύτερης «κοινωνικής ικανότητας» (Abramowitz, 1994). Η «κοινωνική ικανότητα» αναφέρεται στα γενικά χαρακτηριστικά των εθνικών συστημάτων όπως το επίπεδο εκπαίδευσης, το κοινωνικό κεφάλαιο, την οικονομική υποδομή και, βέβαια, τους πολιτικούς και οικονομικούς θεσμούς.

Το στοιχείο αυτό περιορίζει τον αντίκτυπο της κοινωνικής καινοτομίας στον τόπο, τόσο επειδή αφορά τη δέσμευση της διαδικασίας στις τοπικές ανάγκες, όσο και επειδή δεν έχει δυνατότητα γενίκευσης πέρα από τα σύνορα της κοινότητας. Οι τοπικές κοινωνικές καινοτομίες συνδέονται έτσι με παρεμβάσεις της κοινωνικής πολιτικής με εστιασμένες, παρότι ποικιλόμορφες, εφαρμογές.

Εξάλλου, σημαντικό μέρος των κοινωνικών καινοτομιών αντιπροσωπεύει πολιτιστικούς, οικονομικούς και κοινωνικούς στόχους. Οι καινοτομίες αυτές θεωρούνται σε μεγάλο βαθμό σχετικές με τις καινοτομίες που προέρχονται από επιχειρήσεις και έχουν θεμελιώδεις διαφορές με εκείνες που ανταποκρίνονται στις κοινωνικές προκλήσεις. Το χαρακτηριστικό αυτό δυσχεραίνει συχνά την αναγνώριση των κοινωνικών καινοτομιών στη μεταρρύθμιση του κράτους πρόνοιας. Αγνοεί, επίσης, τον βασικό ρόλο της καινοτομίας, που από τη βάση του έχει πολιτική χροιά απέναντι στα κοινωνικοοικονομικά προβλήματα. Η καινοτομία, άλλωστε, ως έννοια αφορά στις συνεχείς προσδοκίες για το μέλλον, πώς πρέπει να είναι αυτό το μέλλον και έτσι είναι μια έννοια μεταβλητή, καθώς καθορίζεται κάθε φορά από το όραμα που της δίνει η κοινωνία και οι πολίτες της. Είναι, εν τέλει, μια εξελικτική διαδικασία μάθησης που ξεπερνά τις ατομικές δραστηριότητες.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Delmas, C. (1963) *L' aménagement du territoire*. Paris: PUF. Στο Βασενχόβεν Λ. (1997) Χωροταξία: θεωρία και πράξη. Βιώσιμη ανάπτυξη με την περιβαλλοντική αγωγή. Μεσολόγγι: Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Αιτωλοακαρνανίας, 180-200.
- Ντάφλου, Α. (2018) «Γεωγραφικές προκλήσεις και προσβασιμότητα των κοινωνικών υπηρεσιών στην ελληνική επαρχία». *Κοινωνική Πολιτική*, 9, 111-132.

Ξενόγλωσση

- Abramovitz, M. (1994) *Convergence and deferred catch-up*. Stanford: Stanford University Press.
- Andreotti, A., Mingione, E. & Polizzi, E. (2012) “Local welfare systems: a challenge for social cohesion”. *Urban Studies*, 49 (9), 1925-1940.
- Ayob, N., Teasdale, S. & Fagan, K. (2016) “How social innovation ‘came to be’: tracing the evolution of a contested concept”. *Journal of Social Policy*, 1, 1-19.
- Bason, C. (2010) *Leading public sector innovation: co-creating for a better society*. Bristol: The Policy Press.
- Bittencourt, B. de Lourdes & Ronconi, L.F. de Abreu (2016) “Social innovation and development policies: the case of land exchange (Bolsa de Terras)”. *Revista de Administração Pública*, 50 (5), 795-818.
- Bloom, P.N. & Dees, J.G. (2008) “Cultivate your ecosystem”. *Stanford Social Innovation Review*, (Winter). Available at http://ssir.org/articles/entry/cultivate_your_ecosystem.
- Bock, B. (2016) “Social innovation and sustainability: how to disentangle the buzzword and its application in the field of agriculture and rural development”. *Studies in Agricultural Economics*, 114, 57-63.
- Borzaga, C. & Defourny, J., eds. (2001) *The emergence of social enterprise*. London: Routledge.
- Bosworth, G. (2012) “Commercial counterurbanisation: an emerging force in rural economic development”. *Environment and Planning A*, 42, 966-981.
- Bosworth, G., Annibal, I., Carroll, T., Price, L., Sellick, J. & Shepherd, J. (2015a) “Empowering local action through neo-endogenous development: the case of LEADER in England”. *Sociologia Ruralis*.

- Bosworth, G., Rizzo, F., Marquardt, D., Strijker, D., Haartsen, T. & Aargaard Thuesen, A. (2015b) “Identifying social innovations in local rural development initiatives”. *European Society for Rural Sociology Congress*, Aberdeen.
- Brandsen, T., Evers, A., Cattacin, S. & Zimmer, A. (2016) “The good, the bad and the ugly in social innovation”. In T. Brandsen, S. Cattacin, A. Evers & A. Zimmer (eds) *Social innovations in the urban context: nonprofit and civil society studies*. Cham: Springer.
- Brenner, N. (2009) “Urban governance and the production of new state spaces in Western Europe, 1960-2000”. In B. Arts., A. Lagendijk & H. van Houtum (eds.) *The disoriented state: shifts in governmentality, territoriality and governance*. Berlin: Springer, 41-77.
- Bunt, L. & Harris, M. (2010) *Mass localism: a way to help small communities solve big social challenges*. London: NESTA.
- Bureau of European Policy Advisers (2010) *Empowering people, driving change: social innovation in the European Union*. European Commission. Available at http://www.net4society.eu/media/Social_innovation_europe.pdf.
- Bynon, R. & Rishbeth, C. (2015) *Benches for everyone: solitude in public, sociability for free*. Available at <https://youngfoundation.org>.
- Caulier-Grice, J., Davies, A., Patrick, R., & Norman, W. (2012) *Defining social innovation: a deliverable of the project: “The theoretical, empirical and policy foundations for building social innovation in Europe”*. European Commission – 7th Framework Programme. Brussels: European Commission, DG Research.
- Chesbrough, H. (2003a) *Open innovation*. Boston: Harvard Business School Press.
- Chesbrough, H. (2003b) “The era of open innovation”. *Sloan Management Review*, 44 (3), 35-41.
- Defourny, J. & Nyssens, M. (2010) “Conceptions of social enterprise and social entrepreneurship in Europe and the United States: convergences and divergences”. *Journal of Social Entrepreneurship*, 1 (1), 32-53.
- Defourny, J. & Nyssens, M. (2012) *The EMES approach of social enterprise in a comparative perspective*. EMES European Research Network, Working Paper No. 12/03. Available at http://www.emes.net/site/wp-content/uploads/EMES-WP-12-03_Defourny-Nyssens.pdf.
- Department for Digital, Culture, Media and Sport (2018) *Civil society strategy: building a future that works for everyone*.

- Eschweiler J. Hulgård L. (2012) *Social innovation and deliberative democracy*. EMES European Research Network asbl . WP no. 12/04.
- European Commission (2014b) *Community-led local development*. Cohesion Policy Factsheet. Available at http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/informat/2014/community_en.pdf.
- Evers, A. & Guillemand, A-M., eds. (2012) *Social policy and citizenship*. Oxford: Oxford University Press.
- Evers, A., Ewert, B. & Brandsen, T., eds. (2014) *Social innovations for social cohesion: transnational patterns and approaches from 20 European cities*. Available at <http://www.wilcoproject.eu/downloads/WILCO-project-eReader.Pdf>.
- Ferrera, M. (2005) *The boundaries of welfare: European integration and the new spatial politics of social protection*. Oxford: Oxford University Press.
- Fontan, Jean-M., Klein, Juan-L. & Tremblay, D.-G. (2010) *Innovation and society: broadening the analysis of the territorial effects of innovation*. Research Note no 2004-07A. Canada Research Chair on the Socio-Organizational Challenges of the Knowledge Economy. Télé-université/Université du Québec à Montréal, 2004.
- Gaventa, J. & Barrett, G. (2012) « Mapping the outcomes of citizen engagement ». *World Development*, 40, 2399-2410
- Geissel, B. & Newton, K. (2012) *Evaluating democratic innovations: curing the democratic malaise?* New York, NY: Routledge.
- Grimm, R. & Milestone, K. (2009) “Manchester, Huddersfield: place, culture and urban change”. In N. van Boom & H. Mommaas (eds.) *Transformation strategies for former industrial cities*. Tilburg: NAI Publisher.
- Greer, S., ed. (2009) *Devolution and social citizenship in the UK*. Bristol: Policy Press.
- Haxeltine, A., Avelino, F., Pel, B., Dumitru, A., Kemp, R., Longhurst, N., Chilvers, J. & Wittmayer, J.M. (2016) “A framework for transformative social innovation”. *TRANSIT working paper*, 5.
- Harris, M. & Albury, D. (2009) *The innovation imperative*. London: NESTA.
- Hartley, J. (2014) “New development: eight and a half propositions to stimulate frugal innovation”. *Public Money & Management*, 34 (3), 227-232.

- Harmaakorpi, V. & Melkas, H. (2005) "Knowledge management in regional innovation networks: the case of Lahti, Finland". *European Planning Studies*, 13 (5), 641-59.
- Hood, C. (1991) "A public management for all seasons". *Public Administration*, 69 (1), 3-19.
- Hörnström, L., Smed Olsen, L. & Van Well, L. (2012) "Added value of cross-border and transnational cooperation in Nordic regions". *Nordregio Working Paper*, 14.
- Jeffery, C. (2008) "The challenge of territorial politics". *Policy and Politics*, 36 (4) ,545-557.
- Jenson, J. (2014) "Modernising paradigms: social investments via social innovation". In *Towards Inclusive Employment and Welfare Systems for a Social Europe Conference*, Berlin.
- Jessop, B., Moulaert, F., Hulgård, L. & Hamdouch, A. (2013) "Social innovation research: a new stage in innovation research?" In Moulaert et al. (eds.) 110-127.
- Kazepov, Y., ed. (2010) *Rescaling social policies: towards multilevel governance in Europe*. Surrey: Ashgate.
- Kerlin, J.A. (2013) "Defining social enterprise across different contexts: a conceptual framework based on institutional factors". *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 42 (1), 84-108.
- Lanzonick, W. (2005). "The innovative firm". In J. Fagerberg, D. Mowery & R. Nelson (eds) *The Oxford handbook of innovation*. Oxford: Oxford University Press, 29-55.
- Leadbeater, C. (2012) *It's cooperation stupid: why Richard Dawkins, Thomas Hobbes and Milton Friedman got it wrong*. London: IPPR/Co-operatives UK.
- Le Grand, J., Propper, C. & Smith, S. (2009) *The economics of social problems*. 4th ed. Houndmills: Palgrave Macmillan.
- Lefebvre, H. (1991) *The production of space*. Oxford: Blackwell.
- Lefebvre, H. (2009) *State, space, world: selected essays*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Mazumdar, S., Learnihan, V., Cochrane, T. & Davey, R. (2018) "The built environment and social capital: a systematic review". *Environment and Behavior*, 50 (2), 119-158.
- Moore, M. & Hartley, J. (2008) "Innovations in governance". *Public Management Review*, 10 (1), 3-20.
- Morel, N., Palier, B. & Palme, J. (2012) "Beyond the welfare state as we knew it?" In N. Morel, B. Palier & J. Palme (eds.) *Towards a social investment welfare state?: ideas, policies, challenges*. Bristol: Policy Press, 1-30

- Moulaert, F. (2010) "Social innovation and community development: Concepts, theories and challenges". In F. Moulaert, F. Martinelli, E. Swyngedouw & S. Gonzalez (eds.), *Can neighbourhoods save the city?* London: Routledge, 4-16.
- Moulaert, F., MacCallum, D., Mehmood, A. & Hamdouch, A. (2013) *The international handbook on social innovation. Collective action, social learning and transdisciplinary research*. Cheltenham: Edgar Elgar.
- Moulaert, F., Martinelli, F., Swyngedouw, E., & Gonzalez, S. (2005) "Towards alternative model(s) of local innovation". *Urban Studies*, 42 (11), 1169-1990.
- Moulaert, F. et al., eds. (2010) *Can neighbourhoods save the city?: community development and social innovation*. Nova York: Routledge.
- Moulaert, F. & Sekia, F. (2003) "Territorial innovation models: a critical survey". *Regional Studies*, 37 (3), 289-302.
- Mulgan, G. (2006) "The process of social innovation". *Innovations: Technology, Governance, Globalization*, 1 (2), 145-162.
- Mulgan, G. (2007) *Social innovation: What it is, why it matters and how it can be accelerated*. London: Young Foundation.
- Murray, R., Caulier-Grice, J. & Mulgan, G. (2010) *The open book of social innovation*. The Young Foundation. Available at www.nesta.org.uk/publications/open-book-social-innovation.
- Nabatchi, T. (2010) "Addressing the citizenship and democratic deficits: the potential of deliberative democracy for public administration". *The American Review of Public Administration*, 40, 376-399.
- Nabatchi, T. & Blomgren Amsler, L. (2014) "Direct public engagement in local government". *The American Review of Public Administration*, 44, 63S-88S.
- Nicholls, A. (2006) *Social entrepreneurship: new models of sustainable social change*. Oxford: Oxford University Press.
- Nicholls, A. (2010) "The institutionalization of social investment: the interplay of investment logics and investor rationalities". *Journal of Social Entrepreneurship*, 1, 70-100.
- Nicholls, A. (2010) "The legitimacy of social entrepreneurship: reflexive isomorphism in a pre-paradigmatic field". *Entrepreneurship Theory and Practice*, 34 (4), 611-633.

- Nicholls, A. (2013) "The social entrepreneurship-social policy nexus in developing countries". In R. Surender & R. Walker (eds.) *Social policy in a developing world*. Cheltenham, UK: Edward Elgar, 183-216.
- Nordregio Working Paper (2017) *Social innovation in local development: lessons from the Nordic countries and Scotland*. Available at www.nordregio.se. www.norden.org.
- Norval, A.J. (2014) "Beyond deliberation: agonistic and aversive grammars of democracy: the question of criteria". In S. Griggs, A.J. Norval & H. Wagenaar (eds.) *Practices of freedom: decentered governance, conflict and democratic participation*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 60-84.
- Neumeier, S. (2012). "Why do social innovation in rural development matter and should they be considered more seriously in rural development research?: proposal for a stronger focus on social innovations in rural development research". *Sociologica Ruralis*, 52, 48-69.
- Okawa, K. & Rosovski, H. (1973) *Japanese economic growth: trend acceleration in the twentieth century*. Stanford: Stanford University Press.
- Oosterlynck, S., Kazepov, Y., Novy, A., Cools, P., Wukovitsch, F., Sarius, T., Barberis, E. & Leubolt, B. (2013) "Exploring the multi-level governance of welfare provision and social innovation: welfare mix, welfare models and rescaling", *ImPRovE Discussion paper*, 13.
- Osborne, S.P. (2013) *Routledge studies in the management of voluntary and non-profit organizations: voluntary organizations and innovation in public services*. London, England: Routledge.
- Pateman, C. (2012) "Participatory democracy revisited". *Perspectives on Politics*, 10, 7-19.
- Peck, J. & Theodore, N. (2001) "Exporting workfare/importing welfare-to-work: exploring the politics of third way policy transfer". *Political Geography*, 20, 427-460.
- Phills, J.A., Deiglmeier, K. & Miller, D.T. (2008) "Rediscovering social innovation". *Stanford Social Innovation Review*, 6, 34-43.
- Raffestin, C. (2012) "Space, territory, and territoriality". *Environment and Planning D: Space and Society*, 30, 121-141.
- Ranci, C., Costa, G. & Sabatinelli, S. (2012) "Measures of social cohesion: comparative report". *Working Papers Series*, no. 12/02, Liege: EMES European Research Network.

- Rauschmayer F., Bauler T. & Schöpke N. (2015) "Toward a thick understanding of sustainability transitions: linking transition management, capabilities, and social practices". *Ecological Economics*, 109, 211-221.
- Ray, C. (2006) "Neo-endogenous rural development in the EU". In P. Cloke, T. Marsden & P.H. Mooney (eds.) *Handbook of rural studies*. London: Sage, chapter 19.
- Royal Society for Public Health (2017) #StatusOfMind: *Social media and young people's mental health and wellbeing*. Available at <https://www.rsph.org.uk>.
- Schumpeter, J.A. (1976) *Capitalism, socialism and democracy*. London: George Allen & Unwin.
- Scottish Government (2008) "Enterprising third sector action plan 2008-2011". *Public Administration*, 92 (1), 192-207.
- Scottish Government (2011) *Renewing Scotland's public services: Priorities for reform in response to the Christie Commission*. Available at <http://www.gov.scot/Publications/2011/09/21104740/0>.
- Sivesind, K.H. & Selle, P. (2009) "Does public spending 'crowd out' nonprofit welfare?" *Comparative Social Research. A Research Annual*, 26, 105-134.
- Shove, E., Pantzar, M. & Watson, M. (2012) *The dynamics of social practice: everyday life and how it changes*. London: Sage.
- Teasdale, P. (2011) "What's in a name? Making sense of social enterprise discourses". *Public Policy and Administration*, 27 (2), 99-119.
- Terstriep, J., Totterdill, P. (2014) "Economic foundation of social innovation: New modes of policy production". *RIP Working paper*, 9th Regional Innovation Policies Conference, University of Stavanger, Stavanger, Norway. Available at http://www.simpactproject.eu/publications/scientific/Terstriep_Totterdill_RIP2014.pdf.
- Thorslund, M., Bergmark, Å. & Parker, M. (2000) "Care for elderly people in Sweden: do cutbacks reflect changing principles or simply adjustments to economic pressure?" In D.N. Weisstub, S. Thomasma, S. Ganthier & G.F. Tomossy (eds.) *International Library of Ethics and the New Medicine: volume of aging*. The Netherlands: Kluwer.
- Toffler, A. (1980) *The third wave: the classic study of tomorrow*. New York: Bantam.
- Tracey, P. & and Jarvis, O. (2006) "An enterprising failure: why a promising social franchise collapsed". *Stanford Social Innovation Review*, Spring.

- Von Hippel, E. (1988) *The sources of innovation*. New York: Oxford University Press.
- Von Hippel, E. (2005) *Democratizing innovation*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Wampler, B. (2012) “Participation, representation, and social justice: Using participatory governance to transform representative democracy”. *Polity*, 44, 666-682.
- Weaver, H.N. (1998) “Indigenous people in a multicultural society: Unique issues for human services”. *Social Work*, 43, 203-211.
- Westley, F. & Antazde, N. (2010) “Making a difference: Strategies for scaling social innovation for greater impact”. *The Innovation Journal: The Public Sector Innovation Journal*, 15, 3-20.
- Unger, R.M. (2015) “Conclusion: The task of the social innovation movement”. In A. Nicholls, J. Simon & M. Gabriel (eds.) *New frontiers in social innovation research*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 233-251.

Ντάφλου Αικατερίνη
Πάντειο Πανεπιστήμιο
email: katentaf@yahoo.gr

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Δημήτρης Καλλιώρας
Ευάγγελος Ασπρογέρακας
Νικόλαος Γαβανάς
Ανέστης Γουργιώτης
Νικόλαος Τριανταφυλλόπουλος

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Ελένη Ανδρικοπούλου - Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Πασχάλης Αρβανιτίδης - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Παναγιώτης Αρτελάρης - Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Σοφία Αυγερινού-Κολώνια - Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
Αθηνά Βιτοπούλου - Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Γιώργος Βλόντζος - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Νικολός Βογιαζίδης - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Γεωργία Γεμενετζή - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Ηλίας Γεωργαντάς - Πανεπιστήμιο Κρήτης
Αθηνά Γιαννακού - Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Σπύρος Γκολφινόπουλος - Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Άσπα Γοσποδίνη - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Δημήτρης Γούσιος - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Παύλος-Μαρίνος Δελλαδέτσιμας - Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Αλέξης Δέφνερ - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Δέσποινα Διμέλλη - Πολυτεχνείο Κρήτης
Ασπασία Ευθυμιάδου - Ελληνικός Γεωργικός Οργανισμός «Δήμητρα»
Μιχάλης Ζουμπουλάκης - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Ελισάβετ Θωίδου - Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Γιώργος Κανδύλης - Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Νικόλαος-Γεώργιος Καραχάλης - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Κώστας Καρτάλης - Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Γρηγόρης Καυκαλάς - Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Ειρήνη Κλαμπατσέα - Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
Χάρης Κοκκώσης - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Παναγιώτης Κοσμόπουλος - Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
Βύρων Κοτζαμάνης - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Χρήστος Κουσιδώνης - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Αλέξανδρος-Φαίδων Λαγόπουλος - Ακαδημία Αθηνών & Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Κώστας Λαλένης - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Λόης Λαμπριανίδης - Πανεπιστήμιο Μακεδονίας
Λίλα Λεοντίδου - Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
Παύλος Λουκάκης - Πάντειο Πανεπιστήμιο
Θωμάς Μαλούτας - Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Δημήτρης Μέλισσας - Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
Αγγελική Μενεγάκη - Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Θεόδωρος Μεταξάς - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Κώστας Μπαγινέτας - Αποκεντρωμένη Διοίκηση Θεσσαλίας - Στερεάς Ελλάδος
Νίκος Μπάτης - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Ηλίας Μπεριάτος - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Κώστας Μωραΐτης - Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
Σπύρος Νιαβής - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Μαρί-Νοέλ Ντυκέν - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Δημήτρης Οικονόμου - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Απόστολος Παπαγιαννάκης - Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Κωνσταντίνος Περάκης - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Γιώργος Πετράκος - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Μάγδα Πιτσιάβα-Λατινοπούλου - Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Σεραφείμ Πολύζος - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Αντώνης Ροβολής - Πάντειο Πανεπιστήμιο
Νίκος Σαμαράς - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Άρης Σαπουνάκης - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Κώστας Σερράος - Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
Παντολέων (Παντελής) Σκάγιαννης - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Σοφία Σκορδίλη - Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Νίκος Σουλιώτης - Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Δημήτρης Σταθάκης - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Αναστασία Τασοπούλου - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Πάρις Τσάρτας - Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Γιώργος Τσιλιμιγκας - Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Δημήτρης Τσιώτας - Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Δημήτρης Φουτάκης - Διεθνές Πανεπιστήμιο
Γιώργος Φωτόπουλος - Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Μάριος Χαϊνταρλής - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Όλγα Χριστοπούλου - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Μανώλης Χριστοφάκης - Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Γιάννης Ψυχάρης - Πάντειο Πανεπιστήμιο

Περιεχόμενα

ΤΕΥΧΟΣ
ISSUE

35

ΕΤΟΣ
YEAR

2022

- Πρέζα Ελισάβετ, Ασπρογέρακας Ενάγγελος** 5
Η ολοκληρωμένη χωρική ανάπτυξη στο πλαίσιο της πολιτικής συνοχής 2014-2020: η περίπτωση της Ελλάδας
- Γουργιώτης Ανέστης, Σαραντάκου Ευθυμία, Στεφανή Φωτεινή, Χαϊνταρλής Μάριος** 42
Χωρικός σχεδιασμός και τουριστική επιχειρηματικότητα: η περίπτωση των Περιφερειακών Χωροταξικών Πλαισίων
- Ασπρογέρακας Ενάγγελος** 73
Ιεραρχία και αρχή της δεσμευτικότητας στο ελληνικό σύστημα χωρικού σχεδιασμού
- Ντάφλου Αικατερίνη** 95
Κοινωνική πολιτική και κοινωνική καινοτομία: ο χώρος ως βάση για την κοινωνική καινοτομία
- Λινάκη Ελένη, Σερράος Κωνσταντίνος** 122
Πρόταση δημιουργίας ενός πολυκριτηριακού συστήματος καταγραφής και αξιολόγησης των υλικών και άυλων πολιτιστικών πόρων ενός τόπου: η περίπτωση της Άνω Σύρου

ISSN: 1109-5008
e-ISSN: 2944-9847
www.aeihoros.gr